

Meghasonlás és áthidalások a hangtanban

1. „A nyelvészet napjainkban sajátosságos képet mutat, egy önmagában meghasonlott tudomány képét.” Ezekkel a szavakkal indítja TELEGDI ZSIGMOND (A nyelvtudomány meghasonlásáról: ÁNyT. I. 1963. 295—305; eredetije: Uő., Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft: ALH. 12. 1962. 95—108) elemzését, amelyben bemutatja, hogyan zárta ki egymást, megközelítési szempontjait, módszereit, sőt legitimitását a XIX—XX. század nyelvészetében a történeti stúdium és a főként Saussure tanítására alapozott strukturalizmus. Ma a hangtanban — ahogy látom — ugyanez a helyzet. Hadd bocsássam azonban előre, hogy a szerző, tanulmánya végén, lehetőségét látja a két nyelvészeti világgép egyesítésének (i. m. 305). Amellett szeretnék érvelni, hogy ez a lehetőség a hangtanban is megvan.

A modern fonológia megszületése után a hangtan két ágazata széttartó fejlődést mutat. Mára a szakma annyira egyértelműen a tudathasadás állapotában van, „meghasonlott”, hogy például egy magyar nyelvész akadémikus 1993-ban szókimondóan így nyilatkozott: a fonológusnak nem is kell kiismernie magát a fonetikában ahhoz, hogy hiteles leírást adjon, hiszen elemzései a nyelvrendszer egyik olyan, *per definitionem* absztrakt szintjét tárgyalják, amely szükségszerűen absztrakt entitásokból építkezik. Pedig tudjuk, az anyanyelvi beszélő a fonetikát és a fonológiát nyelvhasználatának minden pillanatában igazoltan egyszerre és együtt gyakorolja. Kevésbé figyelmes szemlélőnek természetesen tűnhetek úgy, hogy bár a közlő nyelvhasználatában a szemantikát és a pragmatikát, sőt a szintaxis és a pragmatika szabályait szintén elkerülhetetlenül egyszerre alkalmazza, ennek ellenére ezeket a részdiszciplínákat a tudomány következetesen és szükségszerűen elkülöníti. Míg azonban azonos szintaktikai szerkezet eltérő szemantikai funkciókat tesz lehetővé, és ugyanaz a szintaktikai szerkezet más és más pragmatikai értékeket hordozhat, a hangtanban ez nem így van. Fonetikai és fonológiai képletek elengedhetetlenül a kölcsönös, egymásra való leképezés viszonyában állnak, bármilyen mértékben különböznek is leírásaik alkalmazott eszköztára a kísérleti fonetikától a legspekulatívabb fonológiai keretelméletekig. Mára csaknem végzetesen elkülönült megközelítéseik olda-

láról fonetikának és fonológiának egyaránt át kell látnia a másik területre, ha hitelesen akarja felmutatni tárgyát. (A természettudományban vagy az úgynevezett élettudományokban az ilyesfajta [re]integráció időről időre rutinszerűen megtörténik: a biológia és a kémia határmezsgyéjén megjelenik a biokémia, a neurológia és a pszichológia között a neuropszichológia stb. Sőt, az elméleti ihletésű részecskefizika kénytelen összefogni a filozófia legszubtilisabb ismeretelméleti problémakezelésével ahhoz, hogy az eredményesség reményével nyúlhasson saját alapvető problémáihoz — amint ezt a filozófiát és az atomfizikát egyaránt anyanyelvi szinten beszélő CARL-FRIEDRICH VON WEIZSÄCKER több tanulmányában is igazolta (l. Válogatott tanulmányok. Budapest, 1980., különösen: Fizika és filozófia, 381—402).

2. A hangtan meghasonlott állapotát először a fonémát illető felfogás alakulásával próbálom szemléltetni.

A strukturalista fonológia kialakulásának kezdetén a fonetika és a fonológia viszonyát tekintve még harmonikus egységben állt együtt a három meghatározó tényező: (a) a nyelvi funkció, (b) központi szerepű hordozójának, a fonémának az artikulációs képlete, valamint (c) annak mentális reprezentációja. BAUDOUIN DE COURTENAY fonológiai tanítását ismertetve legutóbb PÉTER MIHÁLY (Strukturális fonológia. In: SIPTÁR PÉTER szerk., Szabálytalan fonológia. Bp., 2001. 9—36) mutatott rá, hogy a klasszikus szerző mennyire következetesen definiálta egyidejűleg „antropofonikus” [értsd: beszédfiziológiai–akusztikai] komponensek együttesével a nyelv fonémarendszerének elemeit, azok nyelvi funkcióját, valamint képviselőjét „a lélekben”, ebben a teljes hármasságban. Ugyanitt a hangképzet fogalmának alapulvétele naiv természetességgel oldott meg egy másik lehetséges problémát is. Azt, hogy mi a fonéma (mai kifejezéssel: a fonológiai szint) helye a többi rendszerszinthez való viszonyában. Ez volt a nyelv kettős tagolódásának legkorábbi elvi megfogalmazása. Az elv alkalmazásának oldalán azonban rögtön megpillantjuk az első rianásokat: a fonémák és a morfológia síkjának metszésében kiszélesedő mezsgyét találunk, nem sima illesztést. A dilemma ismert. Az orosz *MOR* igető [g]-vel, másutt [ʒ]-vel megjelenő realizációja ellentmond az eredeti definíció „antropofonikus egység” ismérvének, hiszen a váltakozással jelentés-elkülönítés nem jön létre. A moszkvai fonológiai iskola (AVANYESZOV, KUZNYECOV, REFORMATSZKIJ és mások) erős törekvése ismeretesen az volt, hogy a fonémarendszer szintjét összekapcsolja a morfológiával, és ennek megfelelően ilyen esetekben egyetlen, közös fonémát tesz fel. (Ezt később majd archifonémának fogják nevezni.) A megoldás ára: a baudouini ismérvről, az „antropofonikus” önazonosság tézisérről le kell mondani, vagyis a teljes hármasság (b) alatt jelzett ismérve nem érvényesül. A leningrádiak — elsősorban SCSEBBA — azon a nézeten vannak, hogy az efféle váltakozó tövéghangzóra eltérő fonémákat kell feltételezni, vagyis a SgNom. *дѣл* SgGen. *дѣла* tövéghangzói egyszer a /p/, másodszor a /b/ fonéma képviselői. Akkor viszont a veszteség a két szint összetartozásának — ezútal a fenti (a) és (c) kritériumok legalábbis részleges — feladása a leírásban. A dilemma ma is megoldatlan, amit három, nem éppen sikeres kísérlet felidézésével illusztrálok. (a) Az *SPE*-ben NOAM CHOMSKY és MORRIS HALLE (The Sound Pattern of English. New York — Evanston — London, 1968.) — a folyamatfonológia koncepciójának jegyében — úgy látják jónak, hogy a szekvencia megfelelő helyére, ahol tehát a váltakozás mutatkozik, legjobb lesz lokális szabályt iktatni, amely egy feltett kiinduló szegmentumot egy bizonyos módon jelenít meg, specifikál. Dolgukat a szerzők azzal könnyítik meg, hogy csak megkülönböztető jegyekkel számolnak, a tulajdonképpen, klasszikus értelemben vett fonémát (és vele a fonéma szintjét) pedig — *in petto* — mellőzik. Így azután egy szó fonológiai képlete kétféle építő elemből szerveződik: a szegmentumok egymásutánjában vannak építő elemek, így példá-

ul a magyar *méz* /m/ és /e:/, vagy a megfelelő történeti háttérrel a *ront* /r/ és /o/ szegmentumai, másfelől olyan komponensek, amelyek építő elemek és szabályok együttese (példánkban a *-z#*, amely nem [z], hanem /z/ + zöngésségi asszimilációs szabály frázisvégen és zöngétlen obsztruens előtt, ill. /m/ + alveoláris környezettel kondicionált delabializáció a *ront*-ban, vö. *romlik*). A helyzetről a mai aulikus fonológia más képet fest. SIPTÁR PÉTER (e tanulmányról írt lektori jelentésében, annak 2. oldalán) így fogalmaz: „az alulszabottság [underspecification] egyfajta kezdetleges elképzelése már az *SPE*-ben felbukkan, és [...] Chomsky és Halle szerint a voltaképpeni fonológiai levezetés megkezdése **előtt** [kiemelés az eredetiben — Sz.T.] bizonyos redundanciaszabályok közbejöttével a lexikon részlegesen alulszabott ábrázolásai teljes specifikációt nyerne”. Ebben az interpretációban azonban egy a produktumból visszavetített képet látunk, nem pedig a hangtani történést. (Azt hiszem, Platón nem ilyen szemléleti korlátokra gondolt világmegismerésre vonatkozó, híres barlang-hasonlatában.) Az implementációban (és így „a lélekben”) nem férnek meg eltérő ontológiai státusú összetevők. Még a Siptár-keretben gondolkodva is inkább azt kell mondanunk, hogy a lexikai képletek programozása szempontjából a kérdéses helyeken a szegmentumok éppen nem „alulszabottak”, hanem „felülszabottak”, amennyiben bennük eleve több összetevőnek kell mozgósítva lenni. Szókimondóan fogalmazva: az *SPE* felfogásában ilyen módon fonológia és fonetika nem ér egymásba. (b) A természetes generatív fonológia igyekszik figyelemmel lenni az iménti nehézségre, de hibrid megoldást javasol. Azokban a morfémban, amelyek nem kifejezetten fonetikai jellegű alternációkat mutatnak — mondjuk mint a magyar /lo:(-)/ és /lov(α)-/ — ezek egyikét választjuk alapalaknak, amelyből az összes többit speciális morfofonológiai szabállyal vezetjük le. Mindeközben a megkülönböztető jegyeknek csupán azokat a (nem prediktábilis) értékeit tüntetjük fel, amelyek a felszíni reprezentációban valóban megjelennek. Az összekapcsolási szabályok által irányított alternációk mindegyikét pedig a lexikon külön egységnek vesszük (l. JOAN HOOPER, *An Introduction to Natural Generative Phonology*. New York — San Francisco — London, 1976., különösen 21; a felfogás kritikájára vö. például SZENDE TAMÁS, *Alapalak és lazítási folyamatok*. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. Bp., 1997. 13—8). Röviden szólva, az alapalakban, azaz a mögöttes reprezentációban megint csak olyan összetevőkkel, archifonémákkal kell számolnunk, amelyeknek az egzisztenciális státusa a szegmentumsorban eltér a többiekétől. Kétségtelen, ilyen értelmezéssel a leírásban meg lehet szerkeszteni kész lexikai és alaktani formációkat. Sajnos azonban semmi bizonyítékunk nincs arra, hogy a fonémaszint működtetése a közlésfolyamatokban valóban eszerint megy végbe, tehát hogy „ez történik a lélekben” — ahogy BAUDOUIN annak idején fogalmazott. (c) Az autoszegmentális fonológia, pontosabban fonológiai megjelenésével a szakadék a hangtan két ágazata között továbbra is fennmaradt vagy nőtt. Velük viszont ismét a nyelvi funkció húzta a rövidebbet. A fonológiai elemzés technikai eszközzé redukálódott, amelyben a nyelvi érték, közelebről a nyelvi jelek elkülönítésének funkciója elsikkad. Nincs többé fonéma a fogalom tradicionális szakszói értelmében, de még abban a rejtekező formában sem, ahogy a generatív fonológia ehhez az entitáshoz viszonyult. Amikor a terminus az újabb generatív szakirodalomban mégis megjelenik, „egyszerűen a ’mögöttes szegmentum’ szinonimájaként” szerepel (l. SIPTÁR PÉTER, *Szerkesztői megjegyzés*. In: PÉTER MIHÁLY i. m. 34). Valójában tehát nem más, mint egy közös, interszjektív elfogadott — ahogy a pszichológus mondja — „izgalmi minta”, *Lautabsicht* [hangszándék] megfelelője, amelyről TAMÁS LAJOS (Állandó szociális érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. *MNy*. 1939: 273—82) már 1939-ben bizonyította, hogy nem a rendszerhez tartozó nyelvi entitás. (Az érvelés roppant egyszerű és hatásos. A *kámfor* szót ejtve a naiv közlő egyszerűen nem is tudja, hogy a kritikus helyen /n/ vagy /m/ fonémát realizál-e, vagyis hogy mi a „hangszándéka”.)

A nyelvész szemével ez egészen primitív hiba, bár legalább tudjuk, hogy „a lélekben valami ilyesmi történik”. Az autoszegmentális keretben végrehajtott analízist nemritkán szeméremértő önkényesség jellemzi. Emlékezzünk rá, hogy a megkülönböztető jegyek elmélete annak idején milyen gonddal alapozta meg fonetikai (egyszerre artikulációs, akusztikai és percepció) eszközökkel a maga rendszerét (l. erre főként ROMAN JAKOBSON — GUNNAR FANT — MORRIS HALLE, *Preliminaries to Speech Analysis*. Cambridge, Massachusetts, 1952.). Ez az elkötelezettség jócskán meggyengült. Van rá példa, hogy bizonyos folyamatszabályok szerint egyformának mutatkozó szegmentumok akkor is [KORONÁLIS] minősítést kapnak, ha egyébként képzésük nem ilyen, csak azért, hogy egy tárgyalt szabály még nagyobb mértékben egyetemes jelleget kapjon az ábrázolásban. Szerencsétlenül rossz szokás, éppen nem előzmények nélkül. ROBERT M. VAGO (*The Sound Pattern of Hungarian*. Washington, 1980.) abból a megfontolásból kiindulva, hogy a /v/ a magyar fonológiai folyamatokban zengőhangként tud viselkedni, ebbe az osztályba sorolja. Érdemes lett volna HERMANN PAUL szenvedéllyel képviselt tételére gondolni: jelen nyelvhasználatunkban mindenütt ott van a történelem. Ám abból, hogy a mai /v/-nk bilabiális gyermekkorában a zengőhangok (szonoránsok) viselkedését szokta meg, nem következik, hogy figyelmen kívül hagyható egyértelműen zörejháng (obsztruens) fonetikai jellege, amelyet már legkésőbb az ómagyar kor vége óta hordoz. Akusztikai képlete, zöngés párjaként az [f]-nek, hamisítatlan igazolással szolgál zörejháng jellege mellett (l. BOLLA KÁLMÁN, *Magyar fonetikai atlasz [A szegmentális hangszerkezet elemei]*. Bp., 1995., passim, különösen 291), akkor is, ha bizonyos lenizált ejtésváltozatai kisebb intenzitású zörejjösszetevőket mutatnak. Az elméleti keretek autonómiájába vetett hitünk természetesen erősen tompítja az ilyesfajta választások inkriminálása iránti késztetéseinket. Világosan kell látnunk azonban, és erre akartam rámutatni, hogy itt fonológia és fonetika végletes ellentmondásba kerül. Ugyanis sajnos ma sokunknak nincs mersze farkasszemet nézni a (fonetikai) tényekkel. (SIPTÁR PÉTER [A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 18. Bp., 1995.] — VAGO [i. m. 31] nyomán — például maga is aggodalom nélkül besorolja a /v/-t a szonoránsok közé, holott az akusztikai képlet egyértelműen az ellenoldali osztályozás mellett szól, mint említettem. Igaz, későbbi munkáiban ugyanő már árnyaltabban nyúl a kérdéshez azt állítva, hogy a /v/ mögöttesen semleges szonoritású szegmentum, amely bizonyos környezetekben approximánssá gyengül[het], más környezetekben pedig réshanggá erősödik, l. például SIPTÁR PÉTER, *Három felemás magyar mássalhangzó: MNy. 2001: 385—404.*) Az ezredvég fonológiája általában nélkülözi a fonetikai valóság-ellenőrzöttség igényét, gyakran spekulatív, a kutató önmegfigyeléséből meríti kiinduló adatait. Ez az attitűd lehet a forrása annak az egyoldalúságnak is, hogy újabban — különösen az autoszegmentális fonológiában — a folyamatszabályok mindig csak az egyik (auto)szegmentum felől a másik irányában hatóként fogják fel a végbemenő módosulásokat, így a jegyterjedést a nazális mássalhangzók képzéshelyi hasonulásában (l. *szinpad, támfal* stb.). A jelenség ábrázolásának szokványos módja — például a *szinpad, támfal* stb. esetében — ismeretesen a következő, most éppen az egyéb szegmentális fonológiai problémákkal kapcsolatban már említett *kámfor* példáján bemutatva. Néhány gyakoribb ejtésváltozat: [ka₀ŋor], [ka · ŋor], [kã₀ · or], [ka · ŋfor], [kã₀ŋfor]. Hadd említsük meg ismét, az iskolázatlan anyanyelvi beszélő nem is tudja, vajon a szó az /x/₃ fonemikus helyen /m/-et vagy /n/-t tartalmaz-e, hiszen [ŋ], [ŋ ·] stb. egyformán megfelelhet /mf/-nek és /nf/-nek is. (Még egy megjegyzés: a fent említett ejtésváltozatokban kétségesnek tűnhet az [f] megjelenése; BOLLA i. m. 260 és 291 alapján [f] előfordulását a szóalakban egyértelműen igazolva láthatjuk.) Így az [ŋ ·]-es változatokra nézve (például *sámfa, strimfli, tromf*) az

(a) $nf \rightarrow \underset{\circ}{n} \cdot / V _ \{V, C, \#\}$ és a

(b) $mf \rightarrow \underset{\circ}{m} \cdot / V _ \{V, C, \#\}$

folyamat egyikét tapasztaljuk. A kettőt egyesítő, tehát az /mv/-re és az /nv/-re, később pedig valamennyi mássalhangzós környezetre egyaránt kiterjesztett, általános formában az alábbi szabályokat írhatja fel a fonológus:

(c) $\{/n/, /m/\} \rightarrow [\underset{\circ}{n}] / V _ \{/f/, /v/\}$

(d) $[+ \text{ naz}] \rightarrow [\alpha \text{ hely}] / V _ [C_i \alpha \text{ hely}]$

Majd a lexikális szintre is kiterjesztve, valamennyi magyar nazális igazodási esetét magában foglalva pedig:

(e) $N \rightarrow [\alpha \text{ hely}] / V _ [C_i \alpha \text{ hely}]$

mely utóbbiban N *m*, *n*, és *ny* közös jele azzal a feltételezéssel, hogy ezekre az őket tartalmazó morfémákban elégséges egyetlen, közös „mögöttes” szegmentumot fölvenni (vö. SIPTÁR i. m. 78 és 82). Már ha szerencsétlenségünkre a lexikonban nem eleve másként van rögzítve N, vö. *teremt*.

A *kámfor* asszimilációjára közvetlenül vonatkozó, (c) alatti szabály tehát azt a logikai viszonyt jeleníti meg, amely szerint $[\underset{\circ}{n}]$ kizárólag $[f]$ és $[v]$ előtt fordul elő, $[f]$ és $[v]$ viszont nem kizárólag $[\underset{\circ}{n}]$ után állhat. A (c)-vel, (d)-vel és (e)-vel jelzett formulák azonban éppen azt a dinamikus mozzanatot sikkasztják el, amely a legfontosabb. A nazális mássalhangzó nem azért jelenik meg $[\underset{\circ}{n}]$ -ként, mert egy obsztruens „utána következik”, hanem mert az /f/ a szekvencián belül már eleve „bele van programozva”, vagyis a szóalak az ejtési folyamat számára a kettőt egymás kölcsönviszonyában tartalmazza. A (c) szabályleírás alapján a jelenség olyan automatában menne végbe, amelynek egy bemenete és egy működési feltétele van (ennek bemutatására vö. újabban DIENES PÉTER, A fonológia modellezése végesállapotú eszközökkel. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ — TRÓN VIKTOR — VARASDI KÁROLY szerk., *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Bp., 2002. 17—51, különösen 41—9). Általában is igaz, hogy az akkomodáció lényege a folyamat-szervezés szempontjából a kölcsönhatás abban az értelemben, hogy az érintett szegmentumok kettős függőségűek, még ha az asszimiláció egy adott nyelvben egyik vagy a másik javára dolgozik is.

3. Vigasztalan érdekesség, hogy a másik térfelel a maguk részéről a fonetikusok is — valamilyen bémúlt metodológiai szkepszissel — egyenesen mintha megdönthetetlen szükségyszerűségként tudomásul vennék a hangtan megosztottságát. Elhagyom a részletes érvelést, és megelégszem azzal, hogy kivételesen csupán két kiváló pályatársamat bántsam meg. Az iskolateremtő, páratlanul eredményes Bolla Kálmán több nyelvterületen is nélkülözhetetlen atlaszaiban találunk olyan megoldásokat, amelyeken a fonológiai értelmezés finomíthatott volna. BOLLA KÁLMÁN ímént idézett, összegző, felsőoktatási célokat is kitűnően szolgáló munkája a mai magyarban előforduló fonotípusokat írja le, a megfelelő helyen természetesen tisztázva, hogy ezek melyike tekintendő közvetlenül egyetlen fonéma realizációjának. Az allofónok (variánsok) állományában azonban egy osztatlan kategóriaként kapjuk azokat az egységeket, amelyek kondicionálatlan folyamatok eredményei, másfelől azokat, amelyeknek a létrejötte például a beszéd mód választott regiszterében vagy a frázistagolás eltérő változatainak megfelelően a szekvencia adott helyén vagy megjelennek, vagy nem. /m/ és /v/ a szekvencia egymást követő helyén szóhatárok között kétségtelenül labiodentális nazális ad (így a *hamvas* szóban). Megszorítás: frázishatáron belül, de szóhatárok között lehetséges szintén, míg /m/ után a /v/-s szókezdet már legalábbis fakultatíve $[v]$ -ként realizálódik (vö. a *gatyá* $[\underset{\circ}{n}]$ *alamikor* vagy a *gatyá* $[\underset{\circ}{m\#v}]$ *alamikor*), ha a szóalak fókusz pozícióban van; az asszimiláció pedig nem megy végbe, ha a két elemet frázishatár (és különösen, ha egyben mondathatár) választja el, így

ebben az esetben: *Az ott a régi iskolá[m]. [v]alamikor innen indultam az élet útjára.* (l. erre IRENE VOGEL — KENESEI ISTVÁN, *The Interface between Phonology and Other Components of Grammar: The Case of Hungarian*. *Phonology Yearbook* 4. 1987: 243—63). Két további példa, röviden. Olasz Gábornak a folyamatszervezés elvére épülő beszéd-szintetizáló eljárásában egyetlen fonológiai folyamatszabály sem szerepel (vö. legújabbán OLASZY GÁBOR, *A beszéd akusztikai-fonetikai elemzése és modellezése, különös tekintettel a korszerű beszédépítés követelményeire*. Bp., 2001. — Akadémiai doktori értekezés). Végül tény az is, hogy mindmáig nincs modern fonológiai megalapozású magyar hangtörténetünk.

Pedig az ágazatok újraintegrálásának igénye több területen mutatkozik. JOHN OHALA már 1974-ben rámutatott ennek szükségességére, majd 1987-ben módszertani alapú érveléssel világította meg, miért és mennyire nélkülözhetetlen egy olyan részdiszciplína művelése, amelyet kísérleti fonológiának nevezünk. Ezt követően, 1992-ben, a hangváltások történeti elemzésére is kiterjesztette argumentációját. Bár egy helyen keserűen jegyzi meg, milyen csekély pozitív visszhangja van a kezdeményezésnek, a gondolat nem maradt elszigetelt (l. JOHN OHALA, *Phonetic Explanation in Phonology*. In: BRUCK, A. — FOX, R. — LA GALY, M. eds., *Papers from the Parasession on Natural Phonology*. Chicago, Illinois 1974. 251—74; UŐ., *Experimental Phonology*. In: *Proceedings of the Annual Meeting, Berkeley Linguistic Society [1987]*. Vol. 13. Berkeley, California, 1987. 207—22; UŐ., *The Phonetics and Psychology of Sound Change*. *Copenhagen Working Papers in Linguistics* 2. 1992: 233—9). JAMES D. MCCAWLEY (*Today the World, Tomorrow Phonology*. *Phonology Yearbook* 3. 1986: 27—43). Konkrét vizsgálatai fényesen igazolták a koncepció jelentőségét és az irányváltás hasznosságát. Akik ezentúl ismerik nálunk Hunyadi László (így: *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar*. Debrecen, 1999. — Akadémiai doktori értekezés) vagy Varga László (például *A hanglejtés*. In: KIEFER FERENC főszerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Hangtan*. Bp., 1994. 468—549) munkásságát, tudják, hogy a fonetikai adatok és tények következetesen összefüggésbe hozhatók és hozandók a „felsőbb nyelvi szintek” működésével.

Két további problémát szeretnék érinteni.

4. Tudathasadásos a hangtan abban az értelemben is, hogy a jelenkor minden igyekezete ellenére sem sikerült a szegmentális (fonematikus) és a szupraszegmentális (prozódiai) síkot egymásba vetítve, organikus egységben tárgyalni és leírni. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, voltak rá kísérletek. Először talán akkor, amikor LAZICZIUS GYULA (*Jeltan*, *elemtan*: NyK. 49. 1935: 172—89) az emfatikum fogalmának bevezetésével a szegmentális fonológia rendszertanába *par excellence* szupraszegmentális természetű tényezőket igyekezett bekapcsolni. (Emlékeztet, hogy TRUBECKOJ ebben nem lehetőséget látott, hanem metodológiai hibát.) A bizonyos értelemben firthiánus alapon gondolkodó „Prosodic Phonology” (vö. MARINA NESPOR — IRENE VOGEL, *Prosodic Phonology*. Dordrecht, 1986. és VOGEL — KENESEI i. m.) prozodikus hierarchiájának rendjében eljut ugyan a fonémaszintig, maga a rendszer azonban a szegmentumokat — és persze a szintet magát — nem integrálja. Megelégszik annyival, hogy a szegmentumokon végbemenő bizonyos folyamatokat tagolási ismérvként alkalmazza. Tudjuk, vannak kérdések és részterületek, amelyek vagy csak az egyik, vagy csak a másik ágazatra tartoznak. (Például az, hogy a hangsúlykiosztás vagy az intonációs minták alakulása szempontjából számít a szótagok száma és súlya, de szegmentális összetételük már nem.) A szakadék szegmentális és szupraszegmentális hangtan között mindenestre indokolatlanul széles.

A látszólagosan elvi, kizáró korlátozás mögött azonban végül is talán ismerethiány az ok. Mindmáig nincs világos képünk arról ugyanis, milyen mentális reprezentációk fe-

lennek meg a nyelvi rendszernek és elemeinek, és milyen mentális műveletek hozzák létre a beszédet, vagyis hogy pontosan milyen operációk mennek végbe az agyban, amikor a beszédet képezzük, ill. észleljük—értelmezzük. Amit tudunk, csak közvetett tapasztalatokon nyugszik. Ennek tulajdonítható valószínűleg az, hogy hajlamosak vagyunk mintegy részekre, szintekre vonatkoztatva fogódzókat keresni a beszéd mint nyelvi jelenség megértésében. Gondoljunk például a modularitás-elmélet megrendítő elnagyoltságára és bizonytalanságaira, ahogy ezt például JERRY FODOR bemutatta (Összefoglalás az elme modularitásához. In: PLÉH CSABA szerk., *Kognitív tudomány*. Bp., 1996. 197—206; eredetije: *Précis of the Modularity of Mind: Behavioral and Brain Sciences* 8. 1985: 1—42; l. ehhez még PLÉH CSABA, *Az elme modularitása: Magyar Filozófiai Szemle* 30. 1986: 211—6). Mi, nyelvészek ismerünk műveleteket, ezeket is azonban legfeljebb fogyatékosan, végrehajtásukat pedig — kevés kivételtől eltekintve — valamilyen egyszerűsítő linearításban tudjuk csak elképzelni, holott a „libasor” helyett közöttük hálószerű rendezést kellene föltennünk. (Sajnálatos, hogy a pszichológusok sem jutottak sokkal messzebbre.) Bizonyos elemzések arra mutatnak, hogy indító utasítások egy frázis nagyságrendű nyelvi világpillanatban egyszerre oldanak ki, „sütnek el” minden működési szabályt. Már itt említésre érdemes: jó okunk van úgy látni, hogy a fonológiai készlet és az operációs szabályok mozgósítása nem mindig teljes. Nemesak a parafáziák jelenségtípusai (l. legutóbb például SZÉPE JUDIT, *Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban*. Piliscsaba, 2000., különösen 157—6), hanem a minden tekintetben egészséges közlők tévesztései és önkorrekciói is erre mutatnak.

5. Vannak gyakorlati nehézségeink is, mégpedig főként a rendszer(eleme)k és a realizáció(k) viszonyát illetően. Két példa, stílszerűen egy fonetikai, egy pedig a fonológiából.

a) Az élő beszéd úgynevezett torzítási folyamatainak egyike az, hogy a kettőnél több szótagból álló szóalakok elemismélteléses szótagjait lazítva ejtjük, „lenizáljuk”, mint a *szakszervezeti* szóalak ejtésében. A hangfelvétel szótagszámlálása túlnyomó részben négy szótagot ad, a visszaforgatás lehallgatásakor inkább három szótagot regisztrálunk, holott az akusztikai információ mennyisége és összetétele azonos, és persze ugyanazt a nyelvi képletet hordozza. A realizált elemeiben azonos szekvencia – mint akusztikai adatsor, amelyből az észlelés kiindul – azért adhat eltérő szótagszámot, mert az oda- és a visszaforgatáskor a szótagszámlálás szempontjából „bizonytalan”, lenis artikulációjú szakaszokat tartalmaz. Így egyes szótagképletek információhiányosak a hallgató számára, szemben fortis ejtésű párjaikkal. A különbség tehát abból adódik, hogy míg az „erős” szótagok azonosításában csonkítatlan jegyfeltöltésre támaszkodhatunk, a szekvencia bizonytalan szakaszán a jegyföltöltés részleges, azaz az összetevők individualitásfoka alacsonyabb értékű, mint például az első szótagban. A példa azt mutatja, hogy a fonológiai–nyelvi és az artikulációs–akusztikai alakzatok között a leképezési reláció nem egyegyértelmű.

b) Mutatis mutandis hasonló a helyzet az archifonéma problematikájával. Valamennyien ismerjük TRUBECKOJ felfogását, akitől maga a fogalom származik. A latin *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. többeli magánhangzói differenciálatlanok a lexikonban páronként közös tételeikben. Ezekre vezetjük be a morfonémát vagy archifonémát, amely hiányos, alulspecifikált a nyelvállás jegyét illetően. Emlékezzünk a moszkvaiak és a leningrádiak vitájára. Nem megoldás az sem, amit a természetes generatív fonológia ajánl. Amiről ismét csak szó van: a sorbarendezőkor eltérő individualitásfokú elemek következnek egymás után, amelyek közül az alulspecifikáltabbak — bizonyos határok között — természetesen vesznek föl realizációs összetevőket, az említett latin példák igetőveinek első magánhangzójára a felső nyelvállás jegyét. A csak a közvetlen szegmentális fonológiai réteget bevilágító súrolófényben a kép mindenesetre zavaróan ellentmondásos. Elő

ször is, a *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. párok prefixummal ellátott tagjaiban az igei első magánhangzó, az /i/ következetesen hangsúlyos szótagban van, ami önmagában is zavarja fonológiai intuíciónkat, amikor olyasmit mondunk, hogy ezek az elemek — mint /e/-ből eredeztetett magas nyelvallásúak — alacsonyabb individualitásfokúak. Ezenkívül úgy tudjuk, hogy az ige-párok mindegyike már eleve a lexikonban van rögzítve a feltüntetett fonológiai alapalakkal. Azonban éppen a lexikai információ félreérthetetlenül tartalmazza azt is, hogy *teneo* — *attineo*, *sedeo* — *assideo* stb. tagadhatatlanul összetartozik. Nem nehéz azonban felismerni, hogy a magánhangzó-váltakozás hátterében itt tektonikus erejű alaktani hatás működik: a morfémahatár explicitté tétele végett a prefixumban és az igei első szótagban szereplő magánhangzók kontrasztját további jegyeltéréssel megerősítjük. Az eljárás még fenntartja a lexikai összetartozást a szó-párok között, és akkor ez azt is jelenti, hogy a szóban forgó magánhangzók is valahol együvé tartoznak a fonológiai alapalakok közös tartományán belül. Ha ez a helyzet, akkor viszont az /a e/ magánhangzókat illetően egymás viszonylatában mégis csak kisebb individualitásfokkal kell számolnunk a lexikai egységet kitevő egyéb szegmentumokéhoz képest. Általánosságban szólva, ahol tehát nem minden jegy közös, ott maga a rendszer tartalmaz eltérő elemeket, kb. úgy, ahogy a bécsi német adott fonéma esetében a *Bühnendeutsch*-beli elemeket együttesen tárolva, „dobozolva” (itt részletezés nélkül, l. SZENDE i. m. 215—9). A példák putatív elemzése ismét csak élesen rávilágít arra, milyen problémákkal kell számolnunk egy hangtani integrációs program megvalósításakor.

6. Mint utalásszerűen már szó volt róla, viszonylag ritkák — és részben elszigeteltek is — azok a megközelítések, amelyek a fonológia entitásait műveleti alapon igyekeznek megragadni (l. ismét OHALA és MCCAWLEY programjait). Pedig ha a nyelv hangtani szintjét úgy fogjuk fel, mint egymásba rendezett műveletsorok működését, akkor ez számottevő következményekkel jár maguknak az absztrakt entitásoknak az értelmezésére is. A beszéd ugyanis globális programozású (l. lejjebb, 7. pont), és ebben a műveleti irányításban a fonológiai összetevők egészes—részleges képvisellel vannak jelen. Ennek nyomán a beszéd folyamatában a fonológiai összetevők (képviselétének) viszonylagosságával kell tehát számolnunk, kettős értelemben. (a) Az első ismert: mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális komponenseket — eredeti saussure-i értelemben — az elemeket egymással szolidáris viszonyban álló egységekként tételezzük. (b) Egyedi nyelvi folyamatokban a fonológiai összetevők a teljes jegyfeltöltéssel definiált változatukhoz képest részlegesen realizálód(hat)nak, s az artikulációs képletek információhiánya más nyelvi szintek adataiból töltőd(het)ik fel. Annak ellenére tehát, hogy a fonológiai alapalakban minden definitív összetevő mozgósítva van. Az utóbbi értelmezése a viszonylagosságnak — mint látjuk — valójában a beszéd aktuális folyamatszakaszaiiban a részleges képviselő. Ez azt jelenti, hogy az adott fonológiai összetevők individualitásfoka eltér más helyeken mutatkozó képviselőiktől, azokhoz viszonyítva önmagában tekintve csupán részleges. A fonológiai információk ilyesfajta kiiktatódása természetesen szabályok szerint történik, amelyek hátterében a nyelvi szintek működésfolyamatainak összekapcsolódása áll. (Például a lexikális információ a szekvenciaszervezésben „engedélyt ad” arra, hogy a szóalak egyedi realizációjában törölődjenek bizonyos jegyek, hiszen az azonosításhoz ezek redundánsak.) Egy ilyen tartalmú interpretációs keret választásával arra is rálátunk, hogy minden jelenségnek egyaránt megvan az ellenoldali megfelelője az artikulációban és a percepcióban is, noha a két oldalon a működésfolyamatok más eszközhasználattal és más lépések, rész-eljárások szerint mennek végbe, tehát soha nem tükörképei egymásnak.

Ha a két jelenségcsoportot azonos elv szerint tudjuk magyarázni, akkor valóban meglehet a reménye fonetika és fonológia újraegyesítésének.

7. Talán megérett az idő arra, hogy a hangtanban új megközelítéssel próbáljunk. Olyannal, amely új értelmezésekre ad esélyt. Egy ilyen nem taxonómikus, nem is folyamatokat feltáró, hanem „procedurális” alapú elemzés lényegét a következőkben körvonalazhatjuk.

Meglehet, a távolibb kiindulás homályos, mert a nyelvi folyamatok starthelyére nem látunk rá tisztán. Tudjuk azonban, hogy a kommunikációs aktus kezdőpontján, például egy kérdés feltevéséhez a bühleri értelemben vett appellatív funkció szükségszerűen megjelenik. Ennélfogva föltesszük, hogy a szupraszegmentális rendszerkészlet tárolójában a grammatikai modalitást képviselő hanglejtésminták azonnal mozgósítva vannak. Nem mindegyikük azonos intenzitással, hiszen a kérdés típusát (eldöntendő *igen/nem*, eldöntendő választó, kiegészítendő) a szemantikai—pragmatikai választások befolyásolják, amelyeket a szövegprodukciónban az úgynevezett irányító központok határozzák meg, egyszerűen szólva azok a kulcsfogalmak, amelyek a közlés tartalmának gondolati fordulópontjai. Az irányítóközpontok tartalmuk szerint lexikai egységekhez kötődő morfolok, amelyeket ilyen nagyságrendű szemantikai és — szükségképpen fonológiai — reprezentációk hordoznak (vö. ROBERT DE BEAUGRANDE — WOLFGANG U. DRESSLER, Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Bp., 2000., különösen 132—7). A morfolok körül a nyelvi leképezésben gerjesztve vannak a lehetséges kitöltési keretek, amelyek közül a szintaktikai szerkesztés emeli ki az aktuálisan alkalmazandókat. Természetesen együtt a fonológiai egységekkel. A hozzárendelésekhez azonban a teljes hangtani készletnek aktiválva kell lennie az operatív tárban. A szerkezetkijelölések választható változatainak függvényében a hangtani összetevők állományában is lesznek kizártak, lehetségesek és az utóbbiak között valószínűek. Így a leképezés folyamatának oldaláról nézve kvázi-sztochasztikus állapotok alakulnak ki.

Ami mármost a hangtan részleteit szorosabban illeti, ez a szemlélet kényszerítően feltételezi, hogy minden fonematikus, prozódiai és szekvenciaszervezési rendszerem esetében hierarchia nélküli, csak (előzetes alapértelmezésében teljes) pozitív előjelű komponenssel, „jeggyel” számoljunk. Az aktuális folyamatokban (a képzés és az észlelés—értelmezés esetében egyaránt) a mozgósított, előhívott összetevőkhöz azonban eltérő képviselési fokozatokat kell rendelnünk, amelyek nagyjából egy „erősségi skála” növekvő—csökkenő mértékszámú azonosító/beszabályozási pontjai. (Ezt fejezte ki fentebb az *individualitásfok* terminus.)

Az elmondottak értelmében a beszéd mint nyelvi folyamat átfogó, globális programozású (l. SZENDE i. m. 153—63). Ennek alapján feltehető a lexikonbeli fonológiai reprezentációban foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintje: (a) a globális előhívás szintje, amelyben a fonológiai programozás a finomszabályozás által tartalmazott információk közül a szótagszámot, a szóhatárokat, a hangsúlymintákat, a fonotaktikai elrendezést hívja elő, illetőleg a felhasználandó megkülönböztető jegyeket, amelyeknek sorrendezéséről azonban csak kitüntetett pozíciókra (a szóhatárokon lévő szótagokra) vonatkozóan hív elő információkat; (b) a finomprogramozás szintje, ahol a programozás a globális programozás által a lexikai egység egészére egyszerre aktivizált jegyek tagolási pozíciónkénti rendezésére vonatkozó információkat hívja elő. A nem kitüntetett pozíciók itt kapják meg teljes jegyspecifikációjukat. (a) bemenetét képezi (b)-nek, amely pedig a fonetikai kivitelezés kiindulását alkotja.

8. Legalább hat olyan terület mutatkozik, ahol a hipotézis megkaphatja igazolását, illetőleg magyarázóelvként szolgálhat. (a) Kézenfekvően a gyors/lezser beszéd lazítási folyamataiban, a gondozott beszéddel való összevetésben. Azt gondolom, ezen a téren a megerősítés és az alkalmazás megnyugtató képet adott (l. SZENDE i. m. 167—97). (b) Ugyanez mondható el az afáziasok közlési folyamatainak vizsgálata alapján (l. ismét SZÉPE i. m.). (c) Egyelőre elmaradt a próba a köznyelvi spontán beszéd nyelvbotlásainak anyaga alapján, de egy gyűjtés mintegy 1000 tételes mintájában az idevágó jelenségek eloszlása ígéretesnek mutatja a megalapozást. (d) Természetesnek tűnik az anyanyelv elsajátításának korai szakaszára vonatkozóan ellenőrizni, hogy felismerünk-e párhuzamokat. (e) Perdöntők lehetnek a hangtörténet adalékai. A felmérések ebben a dimenzióban nagyon következetes módszertani szigorot kívánnak, mindenekelőtt azért, mert az adatok csak közvetetten hozzáférhetők. Műszóhasználata archaikusan hagyományos, de fölismertük az elv működésének bizonyítékait Kubinyi László egy korai munkájában. A szerző a „beszédsebesség” fedőterminussal lényegében a történeti mozgásirányoknak a kimutatását — ösztönös vagy látens módon és legalábbis jórészt, kimondatlanul — az itt ismertett koncepcióra alapozza (vö. KUBINYI LÁSZLÓ, Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről: MNy. 1958: 213—32). (f) Lehetségesen fölvetődik még különböző nyelvek vonatkozó adalékainak az összehasonlítása. Ha az elv univerzális, a kontrasztív vizsgálatokra mindenképpen szükség van. Ez mindenesetre nagyon széles perspektíva. De talán utalni lehet máris, egyetlen példaként, az angol főige → segédige (*will, shall* stb.) fonológiai reprezentációinak történeti változására.

SZENDE TAMÁS

Discord and reconciliation in the study of sound patterns

Ever since modern phonology first emerged, the two branches of what used to be a unitary study of the sound patterns of languages have followed divergent lines of development. This is so despite the fact that speakers utilise their phonetics and phonology simultaneously and jointly in each and every moment of their linguistic activity. The author illustrates that discordant state of the art by the succession of diverse notions of the phoneme to begin with. From the time of Baudouin de Courtenay, through the Moscow school of phonology, Chomsky and Halle's theory, and autosegmental phonology, up to natural generative phonology, the gap between acoustic reality and underlying constructs kept becoming wider and wider. Phonological analysis has been reduced to a mere technical device while linguistic function, in particular, that of discriminating linguistic signs from one another, has been completely lost sight of. Autosegmental analyses are often characterised by a conspicuous degree of arbitrariness. Yet, the need for the reintegration of the two branches can now be seen in a number of respects. John Ohala pointed out that such reintegration was necessary as early as in the seventies, and argued on methodological grounds for what later became known as experimental phonology. The “schizophrenia” of phonetics and phonology is aggravated by the fact that, despite repeated attempts to the contrary, the unification of the segmental and suprasegmental planes, and their organically homogeneous exploration and description, have proved unsuccessful so far. At the end of his paper, the author sketches a new approach that is neither taxonomical nor process-oriented but rather one that makes it possible to conduct a procedurally based analysis. Such analysis would also create points of contact with historical phonology.

TAMÁS SZENDE